

О.В. Герінбург

ЕМІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст. В ХЕРСОНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ ЗА ПРАЦЯМИ ЗЕМСЬКИХ СТАТИСТИКІВ

На сучасному етапі розвитку історичної науки значна увага приділяється міждисциплінарним дослідженням. Особливо актуальними є історико- та статистико-демографічні дослідження, що пов'язано з погіршенням демографічної ситуації, і зокрема – збільшенням еміграції з України. Метою статті є створення демографічної характеристики еміграційних рухів з Херсонської губернії на основі праць земських статистиків. Аналіз стану наукової розробки дозволяє віднести вказану тему до майже недосліджених історичних проблем: попри інтерес дослідників (М.А. Якименка, Я.В. Бойка, Т.М. Пронь та ін.) до вивчення переселенських процесів на Півдні України недостатньо висвітленими залишаються демографічні аспекти переселення та роль земських статистиків у дослідженні міграційних рухів.

Статистики Херсонського земства приділяли особливу увагу процесам переселення з губернії, оскільки еміграція осіб робочого віку могла негативно позначитися на економічному розвитку регіону. Вже під час фронтального опису повітів губернії, здійсненого у 1880-х рр., земські статистики звертали увагу на зародки емігрантських рухів, причини яких вбачали у нестачі надільної землі (малі розміри наділу, неотримання наділу особами, народженими після ревізії тощо), безземеллі, швидкому підвищенню орендних цін на землю та плати за випас худоби, зменшенні врожайності та екстенсивному веденні господарства [1, 141; 2, 71; 3, 166, 168]. За висновками статистиків, найголовнішою причиною були "утиски в землі", а також загальна невпевненість у майбутньому. Поширеними були настрої: "Захоче пан – дасть землі, а забажає сам обробляти, тоді діватися нікуди: у "наймити" йти, пустити родину по світу? А малі діти?!" [1, 141]. При цьому статистики зазначали, що селянин не любить наймитувати: йому краще бути "бідним, але самостійним господарем, ніж багатим батраком", адже "перше віщує йому на старість спокій, життя з дітьми, а друге – злидні!" [1, 141].

В основному, емігрували представники таких етнічних і станових груп, як: німці, колишні державні та поміщицькі селяни, що отримали малі наділи або не отримали землю взагалі, десятишники [2, 70; 3, 166-167; 4, 145]. При цьому масового виселення або переселення цілими родинами з регіону не спостерігалось, за виключенням німців, які емігрували до Америки, намагаючись уникнути військової служби, та десятишників, які періодично змінювали місце проживання через нестабільне соціальне та незадовільне матеріальне становище [4, 145]. При цьому до еміграції вдавалися господарі-середняки, оскільки на переселення були потрібні досить значні кошти. Зокрема, еміграція до Америки вимагала близько 500-600 рублів [2, 71]. Були зафіксовані випадки повернення на батьківщину після невдалої еміграції до Південної Америки (Аргентинської республіки) через те, що

взятих з собою 400 рублів не вистачило на купівлю там земельної ділянки [2, 71].

Статистики відзначали, що чисельність емігрантів у 80-х рр. ХІХ ст. була незначною внаслідок незнання, куди виселитися, небажання залишати батьківську землю, нестачі коштів і, особливо, в результаті невміння приєднуватися до товариств. Відповідно, емігрували найбільш дружні, енергійні та заможні, – переважно німці-штундисти. Еміграція здійснювалася або відразу цілими партіями, разом з усіма речами та худобою, або спочатку відсилалися "ходоки на Кубань", у Ставропольську губернію, де вони купували землю (заможні штундисти та православні) або орендували її за дешевими цінами. При цьому декому навіть "на Кубані" доводилося жити ще гірше, ніж на батьківщині [1, 141].

Основними регіонами, куди у 1880-х рр. переселялося населення Херсонської губернії, були: Причорномор'я та Крим, Кавказ, Ставропольська, Саратовська губернії, Сибір та Америка [3, 168-169]. З кінця ХІХ – початку ХХ ст. зросли масштаби еміграції у східні регіони Російської імперії (Сибір), що стало наслідком всебічної підтримки урядом переселенців, передбаченої новою аграрною політикою. З цього часу переселенські процеси стали окремим об'єктом демографічних досліджень херсонських земських статистиків. Їх увагу привертало з'ясування шляхів, напрямків та інтенсивності міграції з губернії.

Здійснення поточного обліку переселенського руху входило до кола обов'язків губернського і повітових статистиків Херсонського земства [5, 38, 54], які підтримували у цьому питанні тісні зв'язки з місцевими землевпорядними комісіями, однією з функцій яких була організація переселення мало- та безземельних селян у східні регіони імперії [5, 30-31]. Однак не в усіх повітах справа реєстрації переселенців була налагоджена належним чином. Зокрема, у Єлисаветградському повіті фіксувалися лише звернення громадян до Землевпорядної комісії, а фактична кількість переселенців, ходаків та тих, хто повернувся назад, не підраховувалася [5, 30]. В Одеському повіті статистика переселенського руху взагалі не здійснювалася [5, 31].

Грунтовна праця, присвячена питанням переселення мешканців губернії до Сибіру, належить Ф. Василевському, який завідував Статистичним відділенням Херсонської губернської земської управи в 1895-1915 рр. Він зробив спробу дослідити причини, умови, характер та масштаби еміграції з Херсонської губернії до регіонів Сибіру і назад, та з'ясувати демографічні особливості переселенців (статевий віковий склад, стану приналежність тощо). Однак погіршення на початку ХХ ст. умов функціонування земства, зокрема скрутне матеріальне становище, стало причиною того, що монографія не була опублікована і зберігається у фонді Херсонської губернської земської управи ДАХО як матеріали земського діловодства [6].

Робота Ф. Василевського має значний евристичний потенціал для дослідників демографічної історії губернії кінця ХІХ – початку ХХ ст. Особливу цінність має вміщення значної кількості комбінаційних таблиць, що були складені автором на основі відомостей Переселенського управління, урядових видань "Цифровой материал для изучения переселений в Сибирь за 1895-1906 гг.", "Сибирское

переселення", "Итоги переселенческого движения", щорічних "Таблиц прямого и обратного движения переселенцев и ходоков", та самостійної обробки копій реєстраційних карток, що протягом 1904-1912 рр. надсилалися земському Статистичному відділенню з Челябінська, де зосереджувалися всі записи про переселенців за Урал [6, 134-135].

Однак певну складність для дослідників представляє те, що автор праці переважно оперував даними про кількість родин-переселенців, а не осіб. Це впливало з економічної спрямованості земської статистики, яка вважала саме родину господарською та суспільною одиницею. Крім того, демографічні відомості, наведені автором, стосуються різних періодів часу, що заважає остаточному зведенню інформації. Сам Ф. Василевський зазначав, що наведені ним цифри не можна визнавати абсолютно точними, оскільки реєстрація переселенського руху була недостатньо повною (особливо у перші роки його поширення) і, зокрема, не враховувала кількість повернень з Сибіру у рідне селище та неодноразові поїздки деяких переселенців в обох напрямках, що значно завищувало загальні цифри [6, 169].

За підрахунками Ф. Василевського, загальна чисельність переселенців до Сибіру за 1894-1913 рр. дорівнювала 144761 особам, з них 119092 осіб мігрували у складі 20161 родин, 8878 – як одинаки, які їхали до власних родин або випереджували їх, 16791 були ходоками [6, 169]. "Сибірське переселення" відбувалося хвилеподібно. Автор виділяв декілька періодів, позначених суттєвим зростанням масштабів даного руху: 1896 р (562 родини у кількості 3750 ос.); 1904 р. (1025 родин з 6000 ос.), хоча через війну переселення і рух сибірською залізницею були заборонені; 1908-1910 рр. – 9651 родин у складі 58004 осіб [6, 168-169]. Цю інформацію можна

1913 рр., що свідчать про поживлення міграційних процесів у 1913 р.: до 1 вересня 1913 р. за Урал переселилося 13951 осіб, що було значно більше, ніж у попередні роки. Херсонські статистики зазначали: "Очевидно, що умови, які впливають на переселення, все більше і більше загострюються, і населення губернії рухається у Сибір за хоч трохи сприятливих чутках про можливість там оселитися на більшому земельному просторі" [7, 34]. Таблиця 1 свідчить про неухильне зростання масштабів еміграції, що пов'язувалося автором праці з характерною для часу тенденцією поступового обезземелювання селян [6, 193].

Таблиця 1
Чисельність переселенців з Херсонської губернії до Сибіру (1894-1913)

Періоди	1894-1895	1895-1899	1900-1904	1905-1909	1909-1913	Всього	В тому числі		
							У складі родин	Самостійно	Ходоками
Кількість переселенців	3	11653	12727	52979	60399*	144761	119092	8878	16791

* математичні підрахунки автора

Таблицю складено на основі: [6, 309, 169].

Основними становими групами, що вдавалися до еміграції за Урал, були колишні поміщицькі та державні селяни (відповідно 42,5% і 34,1%), колоністи (13,2%) та міщани (10,2%), що найбільш за представників інших станів потерпали від процесів поступового обезземелювання (див. табл. 2). При цьому якщо наприкінці XIX ст. у переселенському русі домінували колишні селяни, то на початку XX ст. підвищилася частка колишніх колоністів, у першу чергу – німців.

Таблиця 2
Розподіл родин переселенців з Херсонської губернії до Сибіру за становою приналежністю і по роках переселення (1895-1906)

Роки	Станова група								Всього родин
	Колишні державні селяни		Колишні поміщицькі селяни		Колоністи		Міщани		
	Кількість родин	Частка серед усіх, %	Кількість родин	Частка серед усіх, %	Кількість родин	Частка серед усіх, %	Кількість родин	Частка серед усіх, %	
1895	55	58,5	31	33,0	-	-	8	8,5	94
1896	330	50,6	253	38,8	-	-	69	10,6	652
1897	168	28	411	51,7	6	1,0	116	19,3	601
1898	89	37,2	124	51,9	-	-	26	10,9	239
1899	139	29,5	257	54,6	34	7,2	41	8,7	471
1900	229	31,2	312	42,4	117	15,9	77	10,5	735
1901	184	34,3	271	50,6	32	6,0	49	9,1	536
1902	118	28	211	50	32	7,6	61	14,4	422
1903	106	29	146	39,9	74	20,2	40	10,9	366
1904	238	26,8	233	26,3	354	39,9	62	7	887
1905	163	34,0	175	36,5	99	20,7	42	8,8	479
1906	268	35,6	299	39,8	116	15,4	69	9,2	752
Всього	2087	33,5	2623	42,1	864	13,8	660	10,6	6234
Кількість членів родин	13483	34,1	16764	42,5	5204	13,2	4041	10,2	39492

доповнити відомостями з Загального адміністративного та господарського звіту по губернії за 1912-

Таблицю складено на основі: [6, 63, 67].

З'ясування впливу ступеня забезпеченості землею тих мешканців, що вдавалися до переселень, було головним завданням дослідження Ф. Василевського. Вивчення т.зв. "Сибірського переселення" під цим кутом дозволило б зрозуміти перспективи еміграційних рухів у губернії, виходячи із знань про чисельність незаможних селян. За переконанням автора, що відбивало пануючу у суспільстві думку, основними причинами еміграції було мало- та безземелля [6, 174, 190]. Задля підтвердження цієї позиції Ф. Василевський розглядав переселенців з точки зору наділення землею на батьківщині, кількістю багажу, соціального становища у суспільстві тощо. Таблиця 3 дозволяє виявити частки безземельних та малоземельних (з розподілом за становими групами та розмірами земельних ділянок до еміграції) у загальній масі родин-переселенців.

Поряд із суто економічними причинами, обумовленими нестачею земельних ресурсів, зустрічалися випадки переселення під впливом психологічних чинників, зокрема, – "злегковажності", за характеристикою місцевих мешканців. Для прикладу, еміграція власника майже 8 десятин, родина якого складалася лише з 4 членів (в Олександрійському повіті); інший переселенець з Ананьївського повіту мав лише одного сина, 6 десятин землі, 4 садиби тощо [6, 192-193]. Місцеві мешканці ставилися до таких переселенців зневажливо. Особливо незрозумілими були для них випадки еміграції тих родин, які самі не обробляли власну землю, а здавали її в оренду. Про таких казали, що вони і на батьківщині "не знали, де їх поле" [6, 193].

Вивчення статеві-вікового складу переселенців, результати яких відображені у таблиці 4, дозволило

Таблиця 3

Розподіл родин за показниками забезпеченості землею різних станових груп переселенців (1895-1906)

Станові групи	% безземельних	Родин, що мали землю		% по всіх родинях	% родин, які мали землю										
		Без зазначення кількості	Із зазначенням кількості		До 1 десятини	До 2	До 3	До 4	До 5	До 6	До 10	До 15	До 20	Понад 20	З них всієї землі десятин
Колишні державні селяни	26,7	12	1519	72,8	6,9	10,9	21,8	11,4	19,8	9,9	13,1	4,9	0,8	0,5	6977708*
Колишні поміщицькі селяни	39,2	38	1556	59,3	15,5	16,7	21,2	23,1	11,3	5,9	4,5	1,6	0,2	-	498799*
Колоністи	72,8	199	36	4,2	3,6	8,6	14,3	14,3	5,7	5,7	8,6	1,4	-	22,8	55825
Міщани	84,5	56	46	7,0	37,0	17,4	10,8	10,3	10,8	2,3	6,8	-	-	2,2	13775
Всього	44,5	305	3157	50,6	11,6	13,8	21,4	17,0	15,4	7,7	8,7	3,3	0,5	0,6	1264699
					63,8					36,2					

*Примітка: У 1897 р. у переселенців показана не вся земля, а лише посіви
Таблицю складено на основі: [6, 180].

Вивчення станової приналежності переселенців дозволило виявити, що безземельні домінували серед колоністів та міщан (72,8% і 84,5% відповідно), а малоземельні – у групі колишніх державних і поміщицьких селян (72,8% та 59,3%). Примітно, що певну частину мігрантів складали особи, матеріальне становище яких дозволяло мати прибуток і на батьківщині. Серед них більшість становили великі родини, які змушені були емігрувати, щоб забезпечити дітей землею, "якої на батьківщині вже мало і вона неухильно дорожчає" [6, 193]. Так, середній склад родин переселенців дорівнював 5,9 особам, а тих, які мігрували легально, – взагалі 6,3 [6, 171-172]. Великий склад родин-переселенців не лише з Херсонської губернії, а взагалі з України та європейської Росії був характерною особливістю Сибірського переселення, що суперечило тенденціям загальноєвропейського міграційного руху, коли переважно до переселення вдавалися несімейні особи або малі родини [6, 172].

з'ясувати домінування чоловіків серед представників усіх станових груп та малу частку серед переселенців осіб неробочого віку (чоловіків, старших 60, жінок – 55 років). Найбільший відсоток переселенців давали особи робочого віку (42,0% серед чоловіків, 42,3% серед жінок) та діти до 10 років (відповідно 39,9% і 39,4%), що, безперечно, їхали до Сибіру разом з батьками.

Переважає більшість переселень мешканців губернії до регіонів Сибіру була самовільною – без отримання відповідного дозволу. Зокрема, з 16791 ходоків лише 6765 (40,2%) переселялися легально, з 20161 родин – 7910 (39,2%) [6, 169]. Серед основних мотивів до переселення були позитивні відгуки ходаків (42,4% переселень), родичів та знайомих (31,6%) [6, 99]. Ще одним психологічним чинником міграційного руху до Сибіру було "захоплення прикладом іншого". Зокрема, завдяки неодноразовим повторюванням

Статеві-віковий склад переселенців з Херсонської губернії до Сибіру з розподілом за становою приналежністю (1898-1906)

Станова група	Чоловіки					Жінки				
	Кількість	Вікові групи, %				Кількість	Вікові групи, %			
		До 10	10-17	18-60	Понад 60		До 10	10-17	18-55	Понад 55
Колишні державні селяни	5319	40,6	14,9	42,4	2,1	4681	39,6	13,9	43,7	2,8
Колишні поміщицькі селяни	7144	39,4	16,7	41,8	2,1	6202	39,2	14,4	43,5	2,9
Колоністи	2701	40,3	18,5	40,3	0,9	2456	40,1	16,8	42,1	1,0
Міщани	1573	37,7	16,2	44,6	1,5	1355	38,4	14,2	45,2	2,2
Всього	16737	39,9	16,3	42,0	1,8	14694	39,4	14,6	43,5	2,5

Таблицю складено на основі: [6, 249a].

В.В. Гоцуляк

одного з переселенців своїх приємних вражень від мешкання на новій території, декілька родин зважилися на переселення, навіть не вислаючи попередньо ходаків [6, 193]. Значний вплив для пошуків переселенських рухів також мали чутки (24,5%) про можливість утримання необмеженої кількості худоби, велику площу вільних земель у Сибіру тощо [6, 99, 193].

Переселення за чутками та схвальними відгуками часто були причиною розчарування емігрантів та зворотного переселення до губернії. За приблизними розрахунками, повернулося з Сибіру 49030 осіб, що становило 33,8% всіх переселенців [6, 169]. Особливо багато зворотних мігрантів було серед німців, які, як правило, поверталися з метою подальшого переїзду до Америки [6, 195]. Основними причинами повернення на батьківщину були неврожаї (20,8%), відсутність вільних ділянок землі (19,0%) та брак коштів (10,2%) [6, 270].

Отже, статистичні праці Херсонського земства є цінним джерелом для дослідження еміграційних рухів, їх напрямів, масштабів та динаміки тощо. Вміщена в них інформація дозволяє зробити низку висновків стосовно еміграційних процесів у Херсонській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. Так, основними причинами еміграції з губернії був дефіцит землі та традиції екстенсивного ведення господарства тощо. Пріоритетними регіонами переселення мешканців Херсонської губернії були Причорномор'я та Крим, Кавказ, Ставропольська та Саратовська губернії, Сибір та Америка. При цьому до еміграції переважно вдавалися незаможні селяни робочого віку, а більшість переселень мали самовільний характер.

НОВІТНІ ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА 20-рр. ХХ ст.

Українська історична наука на сучасному етапі її розвитку переживає новий якісний етап, розпочатий у вікопам'ятному 1991 році відродженням державності. У зв'язку з цим перед нею стоїть завдання проведення на сучасних методологічних засадах досліджень історії українського села 1920-х років. За останні шістьнадцять років з'явилося чимало праць з зазначеної вище проблематики. Необхідність їх вивчення в історіографічному ракурсі зумовлюється відсутністю на сьогоднішній день таких досліджень. Актуальність такого дослідження посилюється також і тим, що у попередній – радянській історичній традиції – аграрна проблематика набула досить широкого, але одностороннього висвітлення. Більшості тих робіт притаманний ідеологізований підхід до вивчення історії українського села, зумовлений виконанням політичного замовлення панівної партії. Однак зміни в суспільно-політичному житті України, розпочаті у другій половині 1980-х рр., створили передумову для об'єктивного вивчення аграрної історії. Поява нових можливостей на рубежі 1980-1990-х рр. є підставою для ствердження думки про початок нового етапу в історіографії українського села [1; 2].

Історіографія в сучасних умовах змінює свій образ. "Історіографічний нігілізм" рубежу 1980-1990-х років, спровокований зломом "краєугольного каменя" радянської історіографії в особі марксистсько-ленінської філософії, був досить швидко усунений", – зазначає І.Б. Орлов [3, 15]. Наукова рефлексія вченого світу дійшла до усвідомлення того, що аналіз розвитку радянської історіографії не може зводитися ні до прямої апологетики, що часто панувала в літературі попередніх років, ні до повного заперечення її значення. Ліберальні потрясіння останніх двох десятиліть, вказує той же вчений, – "виявилися для історіографії менш відчутними, ніж для історичних досліджень" [3, 15]. Історіографія, як історія історичної науки, "є, в кінцевому рахунку, "інтелектуальною грою інтерпретацій", в якій рівень ерудиції визначає правила такої гри" [4, 34]. Однак в практиці підготовки дисертацій ще до цього часу переважає описовий підхід. Надмірна персоніфікація досліджень часто перетворює історіографічні огляди в "набір" рецензій на ті чи інші книги окремих авторів. А між тим саме історіографічний розділ в дисертаціях

1. *Матеріали для оцінки земель Херсонської губернії: в 6 т. – Т. 2. Елисаветградський уезд. – Херсон, 1886.*
2. *Матеріали для оцінки земель Херсонської губернії: в 6 т. – Т. 4. Тираспольський уезд. – Херсон, 1889.*
3. *Матеріали для оцінки земель Херсонської губернії: в 6 т. – Т. 6. Херсонський уезд. – Херсон, 1890.*
4. *Матеріали для оцінки земель Херсонської губернії: в 6 т. – Т. 5. Ананьєвський уезд. – Херсон, 1889.*
5. *Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 29.*
6. *ДАХО. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 3.*
7. *Общий административный и хозяйственный отчет Херсонской губернской земской управы за 1912/3 г. – Херсон, б.г.*